

Олена Гудзенко-Александрук

ДУХОВНІ ІДЕАЛИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У ФОРМУВАННІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Шляхом проведення паралелей між характеристиками світосприйняття і світопізнання давньоруського суспільства і специфічними рисами українського морального ідеалу, встановлено, що духовні надбання Київської Русі відігравали важливу роль у формуванні морально-етичних уявлень в українській культурі.

Ключові слова: морально-етичний аспект духовної культури Київської Русі, духовні ідеали, еталони морального життя, загальнолюдські цінності.

Відродження української культури в контексті реалій початку XXI ст. робить актуальним проблему її історичної та моральної рефлексії. В етичному плані така рефлексія передбачає виявлення давніх цінностей і ідеалів, їх переосмислення з погляду домінант сучасної культури.

Щодо особливостей філософської культури Київської Русі проведено чимало наукових розвідок. Зокрема, світоглядно-релігійний та морально-етичний аспекти духовної культури Київської Русі розкрито у працях таких сучасних дослідників, як, зокрема, Ю.Ю. Завгородній, А.П. Голуб, Н.С. Жиртуєва, В.Ю. Кушаков, Н.В. Наумова, В.В. Патерікіна, Т.Г. Горбаченко, Н.В. Верещагіна, І.В. Жеребило, О.Б. Киричок, Т.О. Чайка

й ін.

У культурі Київської Русі, її духовних ідеалах ми вбачаємо еталони морального життя, які є втіленням загальнолюдських цінностей. Отже, розглянемо, як духовні надбання Київської

116 Олена Гудзенко-Александрук

Русі відігравали важливу роль у формуванні морально-етичних уявлень в українській культурі.

Звернімось до поглядів дослідників щодо впливу православ'я на витоки формування національної свідомості українців, які, природно, вийшли зі слов'янського народу. Християнство, на думку М.О. Бердяєва, повернене до будь-якої людської душі.

Воно вимагає розуміння життя як служіння надособистісній цілі та надособистісному цілому [8, с. 104]. Християнська духовність на Русі, зберігши аскетичну традицію Візантії, посилила євангельський елемент, який зосереджується на діяльній любові, служінні людям, милосерді. Отже, ідеалом у Київській Русі стає моральнісне існування; процес самовдосконалення набуває смислу становлення, розвитку духу. Особистість орієнтується на нього в організації своєї діяльності. Він стає втіленням абсолютних цінностей, зосереджених у вищому, божественному просторі, що співвідноситься з поняттями добра і досконалості. Цей високий рівень духовності є протилежним до «низинного», аморального, простору.

Прикметним є те, що у культурі Київської Русі сприйняття земного було «подвійним». По-перше, до «тварного» світу, в якому панує зло, ставились негативно. По-друге, усвідомлення «земного» базувалось на ідеї приналежності його до божественного. Джерелом гармонії земного існування є Царство небесне і вищі цінності. Зокрема, Володимир Мономах закликає: «Пер-

вое, бога дїля и душа своя, страх имїйте божий в сердци своємь и милостыню твоя неоскудну, то бо есть начатокъ всякому добру» [3, с. 456]. Результати досліджень пам'яток літератури Київської Русі наводять нас на думку про те, що світ сприймається як спрямований до втілення світової гармонії – Бога [1, с. 62; 2, с. 110]. Шлях духовного зростання розуміється як рух до вищих цінностей, моральний орієнтир земної людської діяльності. Зокрема, виходячи з поглядів Іларіона («Слово про закон і благодать»), він притаманний для тих, хто покладає «славу у самому собі», у своєму часі [5, с. 26]. Звертаючись саме до Духовні ідеали Київської Русі у формуванні морально-етичних уявлень... 117 «земних справ», Іларіон прагне знайти втілений ідеал людини. Ним у творі Любомудра виступає образ Володимира.

Зауважимо, що для літературних пам'яток періоду Київської Русі характерним є оспівування діяльнісного життя як такого, що єдине гідне людини. Зокрема, свідченням цього може бути звернення Володимира Мономаха до молоді, яке полягає в тому, щоб вона мала душу чисту і непорочну, бесіду вела стримано, притримувалась слова Господнього. «Яди и питью бесъ плица велика быти, при старых молчати, премудрых слушати, старїйшимъ покарятися, с точными и меншими любовь имїти; без лука бесѣдующе, а много разумїти, не сверїповати словом... не обило смїятися, срамлятися старїйших, к женам нелїпымъ не бесѣдовати», – закликає князь [3, с. 458].

Кожен прошарок суспільства мав свій перелік необхідних якостей, та спільним для всіх було розуміння «справжнього» життя як діялісно-морального, що передбачало максимально можливе виконання людиною свого життєвого призначення – служіння ближньому. Зокрема, прикладом княжого «служіння» можуть бути Володимир і Ярослав. Це яскраво зображено у «Слові про закон і благодать» [5, с. 53]. Перші християнські кївські князі – сміливі захисники рідної землі, наставники свого народу, охоронці православної віри. Вони не тільки вчать інших добродійному життю, але й самі живуть згідно вимог істини і віри [6, с. 226].

Отже, в літературній традиції Київської Русі ми спостерігаємо «земне», конкретно-історичне бачення втіленого ідеалу. При цьому він не набуває матеріально-предметного характеру. У православному чернецтві спасіння справами також переважає над спасінням вірою. Давньоруське чернецтво, на відміну від візантійського і західноєвропейського, не було породженням кризового періоду. Отже, його ідеал аскетичного життя не був сформований в часи духовної кризи. Норми християнської поведінки, абсолютизовані чернечою свідомістю, яскраво ілюструють патерики – агіографічні твори, які описують життя святих [9, с. 12-13].

118 *Олена Гудзенко-Александрук*

Гріхопадіння тлумачиться як результат потакання тілесному, а не як наслідок морального, духовного недоліку, що виявився в непомірній погорді. В самому тілесному – не гріховність, а лише немічність. Гріховність – це порушення гармонії двох складових людської природи. Воно могло виявитися не тільки в абсолютному слідуванні тілесному началу, а і в надмірному обмеженні його прав. Безгрішність, як істинний першопочаток людської природи, передбачає сам по собі акт творення людини

Богом, згідно з яким давньоруські мислителі тлумачили її як поєднання, переплетення матеріального і духовного, праху і душі. Визнання виключності людини виявилось в тлумаченні її зв'язків зі світом в якості взаємовідношень мікро- і макрокосму. Символом макрокосму на землі виступала церква, яка являла собою втілення трансцендентного порядку та філософії шляху духовного становлення особистості. Зокрема, як і уявлення про особистий етичний шлях в православ'ї, так і «руський храм, завдяки світлому, яскравому, сяючому іконостасу, завдяки олюдненому облаштуванню простору, його космізму і золоту вогню просто гарний і світлий» [12, с. 9]. Навіть купол православного храму «втілює в собі ідею глибокого молитовного горіння до небес, через яке наш земний світ стає причетним до потойбічного багатства» [15, с. 198]. Співвідношення макро- і мікркосмосу виявляє не тільки їх взаємозалежність, а, насамперед, – значимість людини. Глибоким моральним змістом наповнюється співставлення двох «космосів» (людини і Всесвіту) у повчаннях Феодосія Печерського [1, с. 63].

Для філософської свідомості Київської Русі характерним є акцентування на ролі і значенні почуттів і волі в діяльності людини, що йде по шляху самовдосконалення. Особлива увага в її прагненні надається серцю, завдяки якому стає можливим прилучення до трансцендентного, сакрального, неземного. Це ланка, яка поєднує розум, почуття, волю людини. Наприклад, у «Слові про закон і благодать» Іларіон підкреслює те, що у серці князя «засяяв розум». У «Повчанні...» Володимир Мономах Духовні ідеали Київської Русі у формуванні морально-етичних уявлень... 119 благає: «О Владычице Богородице! Отъими от убогаго сердца моего гордость и буесть, да не взношюся суетою мира сего» [3, с. 458]. «Сердечне» розуміння самовдосконалення у вітчизняній культурі дозволяє його тлумачити як духовно-моральнісне. У давньоруській літературі існує багато літописних творів про світ, про його історію. Але є один жанр, який «виходить за межі цієї середньовічної історичності» [11, с. 13], – притча. Вона говорить не про одиничне, а про загальне, про те, що відбувається постійно. Жанр притчі традиційний.

Притча – це ніби образне формулювання законів історії, якими керується світ, спроба відобразити божественний замісел. Ось чому притчі вигадуються рідко. Вони належать історії, а тому повинні розповідати правду. З цієї причини вони традиційні і звичайно переходять в руську літературу з інших літератур у складі перекладних творів. Наприклад, у «Кирила Мниха притче о челоуѣчѣсти души и о телеси, и о преступлении Божия заповѣди, и о воскресении телесе челоуѣча, и о будущем судѣ, и о муцѣ» Кирило Туровський зазначає: «Сиде же и мнѣ о сих сказавшю не от умышленья, но от святых книг» [4, с. 158]. Притчі лише варіюються. Заклучне моральне повчання – це прив'язка до теми світової історії. «И тогда познав стрѣлу свою, ею же застрели Василія, и рече: “се умираю днесь преподобных ради Василія и Феодора”. Да събудеться реченное Господемъ: “всякъ, взимаа ножь, и ножемъ умираеть”; понеже беззаконно убивъ, и сам беззаконно убиен бысть. Сіа же мученичський вѣнецъ пріаша о Христѣ Ісусѣ Господѣ нашем» [1, с. 170-171]. Отже, притча в алегоричній формі надає моральні повчання читачам, являючи собою ніби образне узагальнення дійсності.

Поява нової системи світовідчуття свідчить про відчутний вплив християнських ідеалів на вітчизняну національну свідомість.

Важливим аспектом, що формує уявлення про духовні ідеали українського народу, є тлумачення давньоруськими мислителями святості. Київська Русь сприйняла християнське ро-

120 *Олена Гудзенко-Александрук*

зуміння святості. Але під впливом невіджитих міфологічних уявлень вона здійснює переакцентування образу святості, що проявляється у прагненні встановити святе царство на землі й для людини [9, с. 13].

Визначною рисою ідеалу східнослов'янського християнства (ознаки якого притаманні й українському народу) також є наступна: характер східнохристиянського вчення був наближений до попереднього національно-культурного розвитку. Про це свідчить «передчуття» християнства, яке знайшло емпіричне відображення у міфологічних уявленнях слов'ян. «Єдинобожжя слов'янської міфології, ідея втілення страждання і торжества божественної істоти на землі є дивовижним передчуттям пришествя Сина Божого, сонця правди, світла, істини, і є найвеличнішим історичним підтвердженням істини нашого Святого Письма», – зазначає з даного приводу М. Костомаров [10, с. 43]. З цієї причини не було виразного розділу (такого, як у католиків) між християнством і народними традиціями, що коренями сягають язичницьких часів. Відповідно, їх синтез стає не тільки можливим, а й закономірним. Беручи до уваги зазначені аспекти, Г. Батичко виділяє основні риси українського «національно-християнського ідеалу»: емоційність сприйняття християнського вчення, яка спричинила велику роль художньої образності; прагнення до полюсності, антиномічності світосприйняття; тенденція до асиміляції попередніх традицій культурного розвитку. Наведені риси відповідають і ментальним особливостям українського народу. Зокрема, емоційність світосприйняття спричинена прагненням до пріоритетності індивідуального, особливого, над загальним. Релігійність українців пов'язана з прагненням антиномічності світосприйняття. Органічність асиміляції різних культурних джерел знаходиться в безпосередньому зв'язку з толерантністю як однією з важливих рис українського народу [7, с. 163].

Вічне питання про онтологічний сенс буття, що його ставили філософи усіх часів і народів, історично укорінюється у християнському відчутті душі, відповідальності перед Богом. Християнські ідеали Київської Русі у формуванні морально-етичних уявлень... 121

Християнському відчутті душі, відповідальності перед Богом. Християнська віра містить у собі не тільки ностальгію за втраченою єдністю з Богом, а й усвідомлення трансцендентності, без якої надія на єднання з Богом в іншому світі була б неможливою. «Для християнина трансцендентність має індивіда (його душу) за початкову і кінцеву мету», – зауважує А. Татомир [13, с. 135]. Глибокого філософського звучання набуває «Повчання Володимира Мономаха», оскільки вибудовує світ моральних цінностей на засадах релігії як способу духовно-практичного освоєння світу, що випливає з віри. В особі Володимира Мономаха ми вперше бачимо тип справжнього християнського діяча, для якого християнство є опорою країни. По суті, ним написана «духовна конституція». Адже, за сучасною термінологією, у ній є і

концепція прав людини, нації, і спонука до соціального захисту убогих, і реабілітація добра, і визначення моралі в якості найвищого судді на землі, і милосердя Божої Правди [3, с. 462]. Володимир Мономах увібрав у свою душу та «пропустив» через серце і «Руську Правду» Ярослава Мудрого, і «Слово про закон і благодать» Іларіона, і поради печерських ігуменів Антонія і Феодосія. «Повчання...» – не тільки звід високих етичних правил, але й керівництво до дії, до втілення їх у життя. Релігійне життя зачіпає найсокровенніше в людській душі. Діяльна душа, зорієнтована на прямування індивідуальним етичним шляхом, встеленим загальнолюдськими моральними цінностями, є найвищою вартістю людини. Адже для історико-філософських традицій України безперечним ідеалом виховання особистості є формування в неї загальнолюдських морально-етичних цінностей. «Повчання...» Володимира Мономаха, освяченість буття у творчості М. Шашкевича, імперативи «Людям серце розтопить», «Обніміте найменшого брата» Т. Шевченка, нинішні поетичні та мистецькі пошуки свідчать про те, що християнство «стало перманентною свідомістю нашого духу» [14, с. 140]. Наше Слово як екзистенція виявилось незнищеним.

122 Олена Гудзенко-Александрук

Таким чином, покладені в основу духовних ідеалів Київської Русі загальнолюдські моральні цінності (милосердя, співчуття, активне служіння людям) відіграють провідну роль у формуванні еталонів моралі в українській культурі.

Важливим аспектом, який формує уявлення про морально-етичні ідеали українського народу, є тлумачення ним святості. Зокрема, для русичів характерним є прагнення до антиномічності: «сила» стратотерпців полягає у їх слабкості. Прилучення до Бога, згідно з православною традицією, і чернецькою зокрема, можливе лише шляхом творення добродійностей і високоморального існування, а не запереченням традицій світу суєтного.

Християнська наука на Русі була сприйнята здебільшого на рівні художньо-естетичного усвідомлення. Це обумовлено всім попереднім досвідом слов'янської культури, оскільки для древніх слов'ян образ відігравав важливішу роль, ніж слово. З цієї причини житель Київської Русі частіше звертався у духовних пошуках до мистецтва.

Органічна близькість Русі з Візантією виявляється у характеристиках духовного становлення, властивих для християнства. Зокрема, спочатку у слов'янській культурі духовні пошуки активізують рух «вглиб себе», споглядальність. Потім, коли особистість стає причетною до абсолютного знання, позиція самозаглиблення виявляється способом повернення в світ матеріальний, що спричиняє його якісне перетворення. Аналіз літературних джерел дає можливість констатувати те, що для філософської свідомості Київської Русі характерним було акцентування на ролі і значенні почуттів і волі в діяльності людини, що йде по шляху самовдосконалення. Завдяки серцю, яке поєднує розум, почуття, волю, можливим є прилучення до сакрального, трансцендентного, неземного.

Отже, період становлення культури Київської Русі, для якого притаманне формування самобутніх цінностей на основі загальнолюдських християнських ідеалів, прикметний тим, що

Духовні ідеали Київської Русі у формуванні морально-етичних уявлень... 123
за його часів відбувається творення «архетипу», еталону духовного життя для всіх наступних поколінь. Взірець християнської моралі у Київській Русі презентує себе наступними характеристиками: готовність до самопожертви заради любові до свого ближнього, милосердя, співчуття. Любов до ближнього ставилась на перше місце з-поміж усіх християнських добродітностей. Призначенням людини на землі вважалося активне служіння людям і творення їм добра. Діяльнісне співпереживання розглядалось православною традицією як наслідування особистістю вищих моральних зразків. На нашу думку, у ньому варто вбачати прагнення уподібнитися Христу в плані індивідуального земного буття. Аналіз етичних основ «Повчання...» Володимира Мономаха дає підстави констатувати те, що ним, по суті, написана перша у Київській Русі «духовна конституція». Загалом літературна творчість часів Київської Русі дає яскраві зразки добродітної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович Д.І.* Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / *Д.І. Абрамович.* – К.: Час, 1991. – 280 с.
 2. Лїтопись Нестора // Лїтопись Нестора со включеніємъ поученія Владимира Мономаха. – СПб.: Тип. Глазунова, 1903. – С. 1–150.
 3. Поучение Владимира Мономаха // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1: XI–XII века. – С-Пб.: «Наука», 2000. – С. 456–476.
 4. Слова и поучения Кирилла Туровского. Притча о человеческой душе и теле // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4: XII век. – С-Пб.: «Наука», 2000. – С. 142–157.
 5. Слово о законе и благодати митрополита Киевского Илариона // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1: XI–XII века. – С-Пб.: «Наука», 2000. – С. 26–62.
- 124 *Олена Гудзенко-Александрук*
6. Слово о князьях // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4: XII век. – С-Пб.: «Наука», 2000. – С. 226–230.
 7. *Батичко Г.* Національно-християнський ідеал як фактор національного відродження / *Г. Батичко* // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України. – Кн. 2. – Острог, 1995. – С. 158–166.
 8. *Бердяев Н.А.* Русская идея / *Н.А. Бердяев* // Вопросы философии. – 1990. – № 1. – С. 77–144.
 9. *Горський В.С.* Святі Київської Русі / *В.С. Горський.* – К.: Абрис, 1994. – 176 с.
 10. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія / *М. Костомаров* // Хроніка 2000. – 1992. – № 2. – С. 35–49.
 11. *Лихачёв Д.С.* Избранные работы: В 3 т. – Т. 1: О себе. Развитие русской литературы. Поэтика древнерусской литературы. Монографии. / *Д.С. Лихачёв.* – Л.: Худож. лит., 1987. – 656 с.
 12. *Лихачёв Д.С.* Тысячелетие культуры / *Д.С. Лихачёв* // Тысячелетие русской письменной культуры (988-1988): Альманах библиофила. – М.: Книга, 1989. – Вып. 26. – С. 6–13.
 13. *Татаркевич В.* Історія філософії: Т. 1: Антична і середньовічна філософія / *В. Татаркевич* / Пер. з пол. *Я. Саноць-*

кий, О. Гірний. – Львів: Свічадо, 1997. – 456 с.

14. *Татомир А.* Християнська суть українського філософського мислення / А. Татомир // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–23 серпня 1994 р. Філософія. – Львів: «Атлас», 1994. – С.135–140.

15. *Трубецкой Е.* Умозрение в красках. Вопрос о смысле жизни в древнерусской религиозной живописи / Е. Трубецкой // Философия русского религиозного искусства XVI–XX в.: Антология. – М.: Прогресс, 1993. – С. 195–219.

Духовні ідеали Київської Русі у формуванні морально-етичних уявлень... 125

Гудзенко-Александрук Е.Г. Духовные идеалы Киевской Руси в формировании морально-этических представлений в украинской культуре.

Путем проведения параллелей между характеристиками мировосприятия и миропознания древнерусского общества и специфическими чертами украинского нравственного идеала, определено, что духовное достояние Киевской Руси играло важную роль в формировании морально-этических представлений в украинской культуре.

Ключевые слова: морально-этический аспект духовной культуры Киевской Руси, духовные идеалы, эталоны нравственной жизни, общечеловеческие ценности.

Gudzenko-Alexandruk O.G. The Spiritual ideals of Kievan Rus' in forming of moral and ethical notions in the Ukrainian culture.

By comparing between descriptions of perception of the world and world outlook of Old Russian society and specific features of the Ukrainian moral ideal, found that the spiritual legacy of Kievan Rus' played an important role in shaping of mental and ethical presentations in the Ukrainian culture.

Keywords: mental and ethical aspect of spiritual culture of Kievan Rus', spiritual ideals, standards of moral life, human values__